

MEDRESELERİN GERİLEYİŞ SEBEPLERİ ÜZERİNE

Muhammed Şevki AYDIN*

Giriş :

Fert ve toplumların gelişimi, milletlerin yükselmesi, eğitim ve öğretime bağlıdır. Terakkî yarışı, bir bakıma eğitim-öğretim yarışıdır, ilim müsabakasıdır. Her milletin yükselişi veya düşüşü, ilme verdiği önemle veya onu önemsemeyişiyle doğru orantılıdır, denebilir. Tarih, bu vakianın en açık şahididir.

İlk sözü, «oku» buyruğu (1) olan İslâm'ın, ilme ne derece önem verdiği herkesce bilinmektedir. İslâm nazarında, şu ilim bu ilim değil, mutlak ilim faziletlidir (2) ve her ilim yolcusunun ayakları altına melekler kanatlarını sermektedir. (3).

Kur'an, kendisini akla ve ilme dayanarak okuyandan korkmuyor. Aksine insanları, sürekli düşünmeğe, ibret almağa ve ilme teşvik ediyor. Çünkü getirdiği ilke ve fikirlerden son derece emindir. Aklın kullanılmasıyla, ilmin gelişmesiyle kendisinin daha iyi

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi

1. Alak : 1.
2. Sihir yapmak, yaptırmak, aracı olmak... İslâm nazarında haramdır. Ama cumhur ulemaya göre, şerrinden emin olmak ve insanları korumak için sihrî dahi öğrenmek ilimdir ve değeri vardır. Bk. Muhammed Ali es-Sabuni, Tefsiru Ayati'l-Ahkam, Mekke (?), 1972, c. 1, s. 83 vd. Kur'anda anılan çok ilginç bir husus : Hz. Musa'nın değnek mucizesi karşısında, başkaları değil de, sihirbazlar (yani sihir ilminde ihtisas ehli olanlar) secdeye kapanıp imanlarını haykırıyorlar. Hz. Musa'ya ve getirdiği esaslarını kabul ettiklerini ilan ediyorlar. Hem de Firavın'ın tehditlerine rağmen! (A'raf : 120.; Talha : 70) Niçin başkaları değil de onlar?
3. Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman ed-Darimi, Sünen (Müsned), İstanbul, 1981, s. 97. «İlim talebi için çıkan kimse, Allah yolundadır.» Tirmizî, Sünen, c. 5, s. 28, H. 2647.

anlaşılacağını bilmektedir. Onun için İslâm, bütün ilmi çalışmalarını kucaklamış, onların hamisi olmuştur. Müslümanlar da, tarih boyunca ilmin muhibbi olarak yaşamışlar; her fethettikleri yerde hemen bir ibadet yeri inşa etmiş, orada ibadetlerini yaptıkları gibi ilmi faaliyetlerini de sürdürmüşlerdir. Hicri II. asırdan sonra İslâm ülkelerinde insanoğlunun eliyle ve aklıyla ortaya koyabileceği her türlü ilim okunmuş, okutulmuş ve rağbet görmüştür. (4).

Zamanla İslâm toplumunun genişlemesi yanında, sürekli gelişen ve çoğalan ilimlerin belli bir düzen içinde öğretilmesi icab edince eğitim - öğretim faaliyetlerinin, cami dışına kaydığını görüyoruz (5). İşte İslâm toplumunda eğitim - öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü müesseselerden birisi, hatta en önemlisi medreselerdir (6).

Bir müddet sonra inşası zaruri hale gelmiş olan (7) medreselerin resmî bir müessese olarak devlet eliyle kurulması, X. asırda Karahanlılar dönemine rastlar. (8) Tarihçiler, ilk kurucusu olarak Nizamü'l-Mülk'ü (1018/1092) söylerler de (9) bundan önce pek çok medres yapılmıştır; (10) Nizamü'l-Mülk, medreseyi sistenleştirmiş, nizama sokmuştur.

4. Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitim, İstanbul, 1983, s. 25 vd.
5. Şehabettin Tekindağ, Medres Dönemi, Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1973, s. 4. Ayrıca bk. H. Atay, age., s. 25.: Ahmet Çelebi, İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi, Terç. Ali Yardım, İstanbul, 1976, s. 108 vd. Camilerdeki öğretim, daha sonraları da devam etmiştir. Bk. Cahit Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976, s. 4-5. İslâm Tarihinde cami, daha başka görevler ifa etmiştir. Öz bilgi için bk. Ahmet Önkal, Asr-ı Saadette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler, Diyanet Dergisi, s. XIX, sayı : 3, s. 49-55.
6. Medreselerden önce mevcut olan diğer eğitim-öğretim yerleri hakkında bilgi için bk. A. Çelebi, age., s. 33 vd.; H. Gazi Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1982, s. 63 vd.; Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul, 1977, c. 1-2, s. 195 vd.
7. Medreselerin açılmasını zorunlu kılan sebepler için bk. H.G. Yurdaydın, age., 72.; H. Atay, age., s. 31.; A. Çelebi, age., s. 108.
8. C. Baltacı, age., s. 5; Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ankara, 1982, s. 13 vd.
9. Bk. A. Çelebi, a.g.e., s. 111 vd.; H.G. Yurdaydın, a.g.e., s. 73 vd; H. Atay, age., s. 32.
10. Başlıcaları için bk. H. Atay, age., 31.; İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1971. c. VII, s 51 (Mescid md.) : Mustafa Turan, Osmanlı İmparatorluğunda Yenilik Hareketlerinin Başlaması Bu Hareketler Karşısında Medrese ve Ulemanın Durumu, Ankara, 1984, (Y. Lisans Tezi, A.Ü. Türk İnk. T. Enstitüsü, teksir), s. 25-6.; C. Baltacı, age., s. 6.

«Medreseler, umumiyetle bir dersihâne ve etrafında yeteri kadar talebe hücrelerinden meydana gelmektedir. Tesis edenin anlayış ve malî gücüne göre bunların dışında imaret, kütüphane, hamam vs. İfave edilirdi. Müessesesi, ister bir devlet büyüğü, ister başka bir şahıs olsun her medresenin bir vakfiyesi bulunmakta ve bu vakfiyede medresenin nasıl işleyeceği ve vazifelilerin yevmiyeleri gösterilmektedir.» (11).

«Medrese, çeşitli ilim sahalarında öğrenci yetiştirecek kadar ihtisas kazanmış kimselerin kendilerine tâlib olan öğrencilere sistemli bilgi vermesi esasına dayanır. Burada eğitim bakımından en önemli husus, eğitimin belli kalıplar içinde dondurulmamış olmasıdır. Sınıf yerine ders esası vardır. Bir öğrenci, istediği hocadan, istediği dersi alır; bütün öğrenimini bir tek medresede başlayıp bitirmesi de gerekmez. Her hangi bir ders sahasında başka bir yerde çok meşhur olmuş bir hoca varsa, oraya giderek o dersi okuyabilir. Böylece son derece verimli bir akademik rekabet esası getirilmiştir.» (12) Medreseler, «son derece düzenli idiler ve kişisel yeteneklere, başarıya dayanıyorlardı. Halkla kaynaşmaları, öğrencilerine sağladıkları imkânlar vs. günümüz için bile ilginçtir.» (13).

Medreselerde, aklî, naklî ve şer'î ilimler bir arada okutulmakla birlikte daha çok şer'î ilimlere ağırlık veriliyordu. Bu nedenle medrese denince akla ilk defa şer'î ilimler geliyor. Ama bu, oralarda müsbet ve aklî ilimlerin okunmadığı anlamına gelmemektedir. Belki bu oran, bir bakıma bizzat o devrin şartlarının da gereği idi. (14).

«Osmanlılarda ilmiye sınıfı, medreseden yetişir; kadılık, müftülük, müderrislik, cami hizmetleri, kâtiplik vs. gibi diğer bazı sahalarda istihdam edilirdi.» (15).

Tarihî seyri içinde medreselerin, İslâm âleminde önemli müsbet fonksiyonları olmuştur. Son dönemlerdeki çirkinliklere bakarak «medreseler, hiç kimseyi yetiştirmemiştir.» (16) gibi ifade-

11. C. Baltacı, age., s. 25.

12. Erol Güngör, İslâm'ın Bugünkü Meseleleri, İstanbul, 1984, s. 43.

13. Y. Akyüz, age., s. 274.

14. Bu husus ve sebebi için bk. A. Çelebi, age. 110-1.; H. Atay, age., s. 22-3.; E. Güngör, age., 43-4.

15. C. Baltacı, age., s. 19.; M. Turan, age., s. 39-48.

16. Bk. O. Ergin, age., c. 1-2, s. 108.

lerle medreseler hakkında genel hükümlerde bulunmak, ölçsüz-
lük olacağı gibi, tarihi inkar etme anlamına da gelir.

Çözülüş ve Nedeni :

Düzenli bir şekilde işleyen ve toplum hayatında etkin rol oynayan medreselerin 16. yüzyıldan itibaren devamlı bir surette gerilediğini, bozulduğunu görüyoruz. (17). Eğitim - öğretim sistemi, bir toplumun yükselmesi veya alçalmasında en büyük faktör olduğundan medreselerin, evvelce eğitim, bilim ve kültür alanındaki çabalarının ciddiyeti ve yoğunluğu, devletin güçlenmesinde önemli bir amil olduğu gibi, çöküşü de Osmanlı toplumunun yıkımını hızlandırmıştır.

Acaba medreselerin gerilemesinin sebebi neydi? Milletlerin (ve medeniyetlerin) de bir insan gibi doğup, gelişip ve ihtiyarlayarak öldüğünü kabullenen determinist bir zihniyetle meseleye yaklaşırsa medreselerin çöküşünü, genelde İslâm medeniyetinin, durum noktasına varmış olmasına, ve bu yüzden duraksaması ve çözümlenmesine bağlamak mümkün. Haliyle son zamanlardaki ıslahat hareketlerinin neticesiz kalışı da böylece daha kestirme yoldan izah edilmiş olacaktır (18). Fakat bu tür bir açıklamanın tatmin edici olmadığı aşikâr. Probleme, sebep-müsebbep (sonuç) açısından yaklaşmak gerekiyor. Bu açıdan sorumuzun cevabı, hemen kestirilip atılacak cinsten değil. Olaylar, öylesine içiçe ki, sebep olanla müsebbep olanı kesinkes ayırmak pek zor. Sebep olan olay, aynı zamanda müsebbep pozisyonun da görünüyor. Bu nedenle biz iddiadan uzak bir şekilde, bu sebeplere değişik bir yaklaşım tarzını ortaya koymağa çalışacağız. Sözelimi, bir havuza atılan, taş zincirleme dalgalar oluşturmaktadır. Böyle bir havuzda meydana gelen her bir dalganın sebebi, - görünürde - bir önceki dalga-
dır. Ama gerçekte asıl sebebi, - bir önceki dalga değil de - taşın atılmasıdır. Tabii ki, atılan ilk taşın nedeni, niçini de sorulamaz değil! Fakat, bu sebebler silsilesini, bir noktada kesmekten başka çare de yok. Durum, basit bir fizikî olayda bile bir anda keşip atılacak türden gözüküyor. Dolayısıyla medreselerin gerileyişi

17. Ş. Tekindağ, age., s. 20.; C. Baltacı, age., s. 61 vd.; E. Güngör, age., 42.; M. Turan, age., s. 74 Öğrencilerin arasında ahlaksızlığın yayıldığı; artık halkı iyice huzursuz edici hareketlere giriştikleri de müşahade edilmeğe başlıyor. Bk. Mustafa Akdag, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası, Ankara, 1975, s. 163-6, 172, 176.

18. Bk. Erol Güngör, age., s. 424.; H. Atay, age., 135-6.

gibi çok yönlü, girift bir sosyal hadisenin sebeplerini kesinlikle belirlemek; müsebbeblerinden ayırmak pek hatadan uzak görünmüyor (19).

Bu anlayışla konuya, sebep - müsebbeb (sonuç) açısından bakılınca medreselerin gerileyişinde, iki ana sebebin başat role sahip olduğunu söyleyebiliriz. Tabii bu iki ana sebepten kaynaklanan ve gittikçe genişleyen sebep halkaları da mevcut. Ama bunlar, iki asıl nedenin uzantıları olarak ele alınıp incelenebilirler. Öte yandan bu iki ana sebebin «neden»leri «niçin»leri de sorulabilir, araştırılabilir. Dahası, bu iki sebep de, birbirlerinin sebebi durumundadırlar. Adeta yumurta-tavuk ilişkisi gibi. Öyle ki, bunlardan birine öncelik tanımak çok müşkil. Bu iki ana sebep şunlar :

- 1— İlmî zihniyetin ölmesi,
- 2— Yönetimdeki bozulmalar, çözülmeler.

1— 15. asırdan sonra Avrupa, çok hızlı iktisadî, içtimai değişikliklere sahne oldu. Rönesans hareketi başladı. Avrupa insanı, kabuğunu kırdı; denizlere açıldı, en uzak ülkelerle temasa geçti. Hızlı iktisadî gelişmeler, Avrupa'nın sosyal bünyesinde büyük değişikliklere neden oldu (20). Oysa daha önce bu Avrupa'da skolastik eğitim hakimdi. Orada bilginin, tecrübe ve müşahade ile değil, büyük otorite kabul edilen kimselerin eserlerine müracaat ederek elde edileceği kanaati vardı. «Mesela, bu otoritelerden biri Aristo idi ki, O'nun kitaplarından bir meselenin cevabı bulunmazsa o mesele de yok farzediliyordu.» (21) Fakat 15. yüzyıldan sonra modern ilim hareketi başladı. Kopernik, Kepler, Galile gibi ilim adamları, yeni keşifleriyle eski teorik şemaları yıkmaya başladılar. Descartes, Locke, Hobbes gibi filozoflar, ilim zihniyetinin yolunu açan kahramanlar oldular. Daha 1660'da İngiliz İlimler Akademisi, 1666'da Fransız İlimler Akademisi kuruldu (22).

Bizde ise 16. yüzyıla kadar medreselerde «ilahiyat öğrenimi»nin yanında akli ilimler ve bunlara ait «pratik» de gösteriliyordu.

19. Nitekim bu konuda şimdiye kadar yazılan eserlerde, sebeple müsebbeb, asıl sebep ile fer'i sebebin aynı kategoride ele alındığını da görmekteyiz. Mesela bk. C. Baltacı, age., s. 64 vd.; H. Atay, age., 133 vd.
20. Batı'nın Sosyo-ekonomik yapısı ve tarihî seyri içindeki gelişimi hakkında öz bilgi için bk. Ali Bulaç, Çağdaş Kavramlar ve Düzenler, İstanbul, 1977, 99-106. Ayrıca Batı'daki hızlı dalgalanmalarda etkin rol oynayan Merkantilist ve Fizyokrat Zihniyetler hakkında bk. Aydın Yalçın, İktisadî Doktrinler ve Sistemler Tarihi, Ankara, 1976, s. 121 vd.
21. E. Güngör, age., s. 43-4.
22. Age., 47.; A. Yalçın, Türkiye İktisat Tarihi, Ankara, 1979, 406.

Ne var ki, bu dönemden sonra medreselerimizdeki zihniyet, ilimden skolastisizme doğru bir gerileme göstermeğe başlamıştır. İlim zihniyeti, yok olmağa yüz tutunca insan tefekkürünü geliştirip sonsuza kanatlandıracak olan matematik, hikmet gibi akli ilimler, öğretimden kaldırılmağa başlanmıştır. Taşköprüzâde, Kâtip Çelebi, Koçi Bey gibi meselenin vehametini görüp onu dert eden kimseler, bu dönemden sonra nazari bilimlerde genel seviyenin çok düştüğünü, bu alanda yazılmış temel kitaplar yerine ulemanın bir kaç özet ders kitaplarıyla yetinerek kendilerini alim sandıklarını, teorik çalışmalarını bırakıp yazılanların anlamaya çalışıldığı; senteze varma, yeni bir takım neticeler elde etme gayretinin terkedilip şerhleri haşiyeleri anlamamanın nihaî hedef olarak alındığını; 16. yüzyıl sonlarından itibaren akli, felsefi ve müsbet ilimlerin, dini, akidelere aykırı görülerek kaldırıldığını belirtmektedirler. (23).

Bu dönemde İslâm âleminin, Hristiyan âleme tepeden bakan bir tavır takındığını; İslâmî anlayışla ve ilim zihniyetiyle bağdaştırılamayacak kof bir gurur ve bunun verdiği istiğnâ hali içinde olduğunu müşahede ediyoruz. Bu halet-i ruhiyye, İslâm dünyasının içe kapanıp dışında olup bitenlere kör-sağır kesilmesine; hızlı gelişmelerden habersiz yaşamasına sebep olmuştur. Osmanlıların, kendilerine aşırı güvenleri, İslâm ve Hristiyan dünyası arasındaki derin husumet fikri, manevî ve teknolojik alanda alışverişin canlı, içten, geniş ve devamlı bir süreç haline gelmesine imkân vermemiştir (24). Uzun yıllar Osmanlı ülkesinde kalmış, topçu Mektebi ve Mühendishane'nin kuruluşunda rol oynamış olan Baron de Todd, «Türklerin kendilerine aşırı güvenleri, en büyük düşmanlarıdır.» diyor (25). İşte bu psikozun ittiği içe-kapanış ilmi zihniyetin yok oluşunun eseri olduğu gibi ilmi zihniyetin, yeniden canlanmasını önleyen faktörlerden de olmuştur. (Bu durumu, İslâm'ın evetlemeyeceğini, bilmiyorum; hatırlatmağa gerek var mı?).

23. O. Ergin, age., c. 1-2, 113 vd.; Ş. Tekindağ, age., 20-1.; C. Baltacı, age., s. 63 vd.; H. Atay, age., 159 vd.; A. Yalçın age., s. 404, 411; A. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul, 1982, s. 126 vd.; İsmet Parmaksızoğlu, Türkiye'de Din Eğitimi, Ankara, 1966, s. 10. Felsefe ile uğraşmanın, dinsizlik sayıldığına dair fetva verilmiş. Bk. O. Ergin, age., c. 3-4, 1245. Hatta Fiziğin (Hikmet-i Tabiiyye) de, Felsefeye (Hikmet), ismen benzediği için yasaklandığı naklediliyor. Age., c. 5, s. 1707 (dipnot).

24. A. Yalçın, age., s. 403.; M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimleri, İstanbul, 1971, c-2, s. 438 (a).

25. A. Yalçın, age., s. 406.

~Bu anlayış, matbaanın, ancak icadından üçyüz yıl sonra memleketimize girmesine sebep olmuştur. (26). Bilim ve eğitimin, insanlar arasında bilgi ve tecrübe iletişiminin çokluğu, zenginliği ve yoğunluğuyla sıkı sıkıya ilgili bir süreç olduğu düşünülürse, bu süreci hızlandırıcı bir araç olan matbaanın, ne derece önemli olduğu anlaşılabilir. Batı'da dar bir alanda kalmış olan ilmin, matbaa sayesinde daha geniş kitlelere ulaştığını görüyoruz (27). Galile, Descartes, Bacon ...gibi ilim adamı ve filozoflar, «tesadüflerin ortaya çıkardığı kimseler değildi; bunlar, geniş bir alimler ordusunun sadece zirvesindekilerdi.» (28). İlim adamının yetişmesi için, kültür seviyesi yüksek toplumun oluşturulması gerekir (29).

Daha önce dışa açık ve öğrenime büyük önem ve değer veren; «hikmet»i - kendisinin öz yitiği kabul ettiğinden dolayı (30) - nerede bulursa alma niyetiyle araştıran Osmanlı eğitim ve bilim hayatı, Batı dünyasında meydana gelen devrimlerden haberdar olmak, onlardan faylanmak gibi çabalar bir tarafa; evvelki canlılığını ve dinamizmini de büsbütün kaybetmiştir. Fatih zamanında Uluğ Bey'in öğrencileri İstanbul'a getirilerek astronomi araştırmaları yapıldığı halde 17. yüzyılda, - Batı'da gök mekaniğinde inkılap yapılırken- Osmanlı'da, yapılmış olan rasathane yıktırılıyordu (31). Fatih devrinde Hocazâde ile Hatipzâde arasındaki «tehafüt» münakaşası, felsefi düşüncenin sonunu temsil ediyor (32).

26. Bu meselenin şöyle veya böyle bir takım makul sebepleri olduğunu da söylemek mümkün. Ama ne olursa olsun, bu gecikmenin, İslâmî anlayışla bağdaştırılması, sanıyorum, oldukça güç.
27. A. Yalçın, age., s. 402-3 Matbaanın gelişi hakkında bilgi için bk. A.A. Adıvar, age., s. 159 vd.
28. E. Güngör, age., s. 47.
29. M. Şemsettin (Günaltay), şöyle diyor : «Maarif Nezaretiyle beraber hepimiz alim yetiştirmek nazariyesini bırakarak adam yetiştirmek esasını kabul etmeliyiz. Hiçbir memleketde alimler yetiştirilmemiştir. Belki kendileri yetişmiştir. Maarif Nezaretlerinin vazifesi, alim yetiştirmek değil, muhiti, alim yetiştirecek bir hale getirmektir. Emin olalım ki, muhitimiz bir defa bu hale gelirse o vakit alimler kendi kendilerine yetişirler.» Hurafattan Hakikata, İstanbul, 1916, s. 233.
30. «Hikmet, müminin yitiğidir; onu, nerede bulursa alır, onu almağa en fazla hak sahibidir.» Tirmizî, İlim, 19.; İbn Mace, Zühhd, 15.
31. Bk. A. A. Adıvar, age., s. 84, 86.; H. Atay, age., s. 161.; C. Baltacı, age.; s. 67-8.; A. Yalçın, age., 403-4.
32. E. Güngör, age., s. 48. Fatih'in ilim muhabbeti ve alimlerle güzel münasebeti gıptaya şayan, bk. A.A. Adıvar, age., s. 31-58.; Ali Himmet Berki, Fatih, Ankara, ?, Gaye Mat. s. 25 vd. «Avusturyalılarla aramızda geçen

Tıp ve Hıncese, (33) Kanunı d6nemine kadar okutulmuş. Aristonun d6rt unsur (toprak, su, hava, ateş) nazariyesi ,Batlamyus'un astronomi ve coğrafyası, yine hakim. Yazılan bir eser varsa o da, hep eskilerin ağıklaması mahiyetinde. Medrese, eskinin tekrar edildiği yer haline getirilmiştir. (34) B6ylece medreselerin, gitgide artan dozda her t6rl6 yeniliğe ve yeni fikre - eleştirmeden - karşı çıkan; çağın ihtiyaç ve icaplarına g6re tahsil ve terbiye kazandırmayan; d6nyada ve 6lkesindeki değişme ve gelişmelerden habersiz bir çok m6stehlik yetiştiren, cehalet ve taassubun boy atmasına elverişli yuvalar durumuna d6n6řt6kleri, bir gerçek (35).

Tamamen nakli olan ilimlere g6re, sırf akli olan ilimler çok daha zordur; insanın beynini çatlatacak derecede zihni yormayı gerektirirler. Akli ilimler sayesinde insan, adımını bilerek ve sağam atma imkânını kazanır; 6đrendikleri ile sentez, yapma, yeni bir takım hakikatları keşfetme, mehule doğru pervaz etme g6c6ne erişir. Buna karşılık salt nakilci, bu g6ten mahrumdur, şahsiyeti zayıftır; kendini savunmadığından dolayı aşağılık kompleksine d6şebilir. Bu psikoz içinde ise o, daima karşısına dikilmesi muhtemel herkese saldırıp yok etmeyi; kendi g6s6zl6đ6n6 ortaya çıkaracak olan her gelişmeyi engellemeyi, 6z g6revi sayar. Oysa bu tutum her şeyin, kendi aleyhine sonuçlanmasını sağlar; tarih, bunun şahididir. İşte medreselerimizde ortaya çıkan, eski-

---

bir savaşta, Petervardin'de şehit d6şen (1716) Sadrazam Damat Ali Paşa'nın, yalnız katalogu 4 cilt tutan kitaplarının musaderesi için çıkan irade 6zerine bunlar arasında bulunan felsefe, tarih ve astronomi kitaplarının k6t6phanelere vakfi caiz olamayacağına dair şeyh6lislâm Ebu İşhak İsmail Efendi'nin fetva verdiğini g6r6yoruz.» A.A. Adıvar, age., s. 159.

33. 1775'de «açılacak m6hendis okulunda Sultan, yeni bilgilerin 6đretilmesini ve bu içe Baron de Todd'un memur edildiğini emrediyordu. Buna eski Osmanlı m6hendisler topluluğu itiraz edince, bu okula devam edeceklerin imtihan edileceği bildirildi. İmtihanda, Sultan S6leyman tarafından kurulmuş olan Osmanlı m6hendisler topluluğu 6yelerine, Baron de Todd, basit bazı matematik soruları sorarak, genel seviyeyi 6đrenmek istiyordu. Sorduğu sorular içinde, bir 6kenin 6 k6şesinin toplam kaç derece olduğu sorusuna, bu m6hendisler içinde cevap veren çıkmadı. Bir tanesi uzun uzun d6ř6nd6kten sonra bunun, 6genin şekline bağlı olduğunu ve her bir şekil için bunun değerinin farklı olacağı cevabını verdi.» A. Yalçın, age., s. 201-2.
34. E. G6ng6r, age., s. 48.; Bayram Kodaman, Abdulhamit Devri Eğitim Sistemi, İstanbul, 1980, s. 11.
35. B. Kodaman, age., s. 20-1.; Y. Aky6z, age., s. 274.

leri anlamaktan ibâret kuru nakilci ilim anlayışı da, tüm yeni gelişmeleri - iyi, kötü; doğru yanlış hesabı yapmadan - köstekleyici; onları, doğar doğmaz boğucu unsur olma durumuna düşmüş; karşı durduğu hususlara müsbet bir alternatif de ortaya koyamamıştır. Bu menfi tavır takınmayı da, bir bakıma, kendi hayatiyeti için gerekli görmüştür. Aslı fonksiyonunu zamanla yitiren bu medrese mensuplarının, II. Meşrutiyet dönemindeki üç ana fikrî cereyanlardan biri olan İslâmcılık ekolü taraftarlarıyla da kavgalı olduklarını hatırlarsak mesele daha iyi anlaşılır, herhalde.

Genelde idareciler ve siyâsiler de, dinamizmden yoksun bu tiplerin gelenekçi, uyusuk arzusuna uymayı, daha rahat idare için tercih ederler. Osmanlı'da da idarecilerin böylesi tutumları, bu zihniyetin güçlenip galebe çalmasını sağlamıştır. (36) Neticede bu hal, bağınazlıklara yol açmış; menfi tutum ve fikirlere ma'kul cevaplar verilememiş, düşüncenin hürriyet içinde gelişmesine engel olma gayretleri, - maalesef hem de din adına - görülmeğe başlamıştır (37).

Gerek ülke içinde gerekse dış dünyayla irtibatlı fikrî rekabetin mevcudiyeti, ilmi zihniyetin varlığı ve dinamizmi açısından gereklidir. Sınırları çok genişlemiş olan Osmanlı Devleti'nin reayası içinde her ne kadar değişik dinlere sahip milletler bulunuyorsa da bunların kuvvetli fikir adamları ve flozofları yoktu; toplumda karşıt bir fikrî hareket teşkil edememişlerdi. Bu nedenle, gerek dışa kapalı olma ve gerekse içte böyle bir karşıt fikrî hareketin bulunmaması, zıt fikirlere cevap verecek ve onlarla mücadele edecek müslüman düşünürlerine ihtiyaç duyurmuyor gibiydi (38). Bu durum da, ilim zihniyetinin ataletini yoğunlaştıran bir faktördü; ilim zihniyetinin yeniden canlandırılması açısından da, olumsuz bir unsurdu.

İlmi zihniyetin yok olması sonucu deney ve gözleme dayalı müsbet ve akli ilimlerin terkedilmesiyle, nakli ve şer'i ilimlerde de - haliyle - gittikçe daha iyi bir sığılaşma kendini göstermiştir. Tefsir ve Hadis ilimleri ihmale uğramış (39); en fazla Fıkıh'a önem verildiği halde o saha bile alabildiğine cılızlaşmış, yozlaşmış, bodurlaşmış; İctihat kapısı kapatılmış; çağın şartları ve icapları-

36. H. Atay, age., s. 160-1.

37. Misal için bk. A. Yalçın, age., s. 403.

38. H. Atay, age., s. 161.

39. Ş. Tekindağ, agmk. s. 31.

na göre naslara uygun yeni yorumlar getirilememiş. Ancak, mevcut durumların meşrulaştırılması için çareler araştırılmıştır (40). Üstelik öylesine bir methodsuzluk hakim olmuş ki, alet ilimleri, zamanla 'alî ilimlerin yerine geçivermiş; onlar hedef ittihaz edinilmiş. Dahası, bu ilimlerde bile öğretim seviyesi çok düşmüş. Sözgelimi, onüç yıl Arapça okutulduğu halde bu dilin öğretilmediği anlaşılmaktadır. (41).

İlim zihniyeti, böylesine tarihe karışınca medreselerde tedris (öğretim) işi iyice basitleşmiş; 'Artık müderrislik yapmak için kişinin fazla araştırma yapmasına, yorulmasına, kendini tamamen ona vermesine gerek kalmamış. Nasıl olsa belirli kitapları okutmaktan öte bir şey istenmiyor. Ayrıca ihtisaslaşmağa da gerek kalmıyor. Bir hoca, medresede okutulan bütün dersleri okutabiliyor. Dolayısıyla bir talebe, bir hocadan okumağa başlayınca, okuması gereken her dersi ondan okuyarak diploma (icazetnâme) alıyordu. O hoca, tekrar yeni öğrencileri baştan başlatıp diploma verece kadar okutabiliyordu. Haliyle hoca, sürekli kendini yenileme ihtiyacını duymaz hale gelmiştir. Böyle tek hocadan okumanın sakıncalarından biri de şu : «Talebe iyi çalışıp anladığı takdirde hocasının küçük bir kopyası ve sureti olur. Talebe, şüphesiz hocası seviyesinde olamaz. Hocası asıl, orijinal; kendisi onun kopyası olursa, kopya ile orijinal arasındaki fark hesaba katılırsa ilmin, bu metotla yavaş yavaş sönmeğe yüz tuttuğu görülür. Eğer talebe, değişik hocalardan okumuş olsa her hocanın kendine has bir meziyeti olacağı için, iyi bir öğrenci, her birinin iyi yönlerini kendine örnek alır ve hocalarından bir yandan, daha üstün olma imkanı doğar.» Öncekilere göre çok daha değişik, daha mükemmel bir ilim adamı olma şansına sahip olur. Seçkin alim ve müderrislerin hayatları incelenince bir kaç hocadan ders okudukları görülmektedir (42). Böylece medresede müderris-

40. M. Şemsettin, «içtihat kapısının kapatılmasıyla, terakkî kapılarının kapandığı»nı söylüyor. Zulmetten Nura, İstanbul, 1915, s. 294 vd.
41. Bk. H. Atay, age., 170.; O. Ergin, age., c. 1-2, s. 107. Medreselerin gerileyiş sebepleri arasında, Arapçanın ilim dili oluşu da zikrediliyor. Bk. H. Raşit Öymen, Türkiye'nin Ana Eğitim Problemleri, Ankara, 1966, s. 20.; H. Atay, age., s. 143 vd. Ancak, bunun isabetli bir görüş olacağını sanmıyorum. İlmi ileri seviyede olduklarında da Arapça, ilim dili değil miydi? Bugünkü yabancı dille eğitim yapan okullar hakkında ne diyeceğiz?
42. H. Atay, age., s. 169 vd. Müderrislerin ilmi seviyelerinin düşmesinin başka sebepleri de var; birkaçına daha temas edeceğiz. Şunu da ifade etmek gerekir ki, bütün bu söylenenlerden, bu dönemlerde dahi, medresenin hiç güçlü ilim adamı yetiştirmediği anlaşılmalıdır. Ama bunlar, az sayıda olup umumî gidişi etkileyememişlerdir.

lerin kalitesizliği, öğrencilere de katmerli olarak yansıyor ve bu kalitesizlik gitgide ilerliyor.

Aslında müesseseler, insanlarla kaimdirler; onlar vasıtasıyla hayat bulurlar. Bu nedenle, bir müessese olan medreselerin gerilemesine bu noktadan da bakılabilir. Sanıyorum, «medreselerin gerilemesiyle artık kaliteli eleman yetişmemiş» dediğimiz gibi; iyi elemanlar (ilim adamı) bulunmadığı için medreselerde ilmî hayatın gerilediği de söylenebilir. (43).

Esasen eğitim - öğretim seviyesi, ilim, teknoloji, iktisadî gelişme ve dinamizm arasında sıkı ilişkiler mevcuttur. Bundan dolayı ilmen gerilemiş olan Osmanlı toplumunun, yalnız askerlik, diplomasi ve devlet idaresinde değil; iktisadî alanda da hızla Batı'nın gerisinde kalması mukadderdi. Batı dünyasında hızlanan ve genişleyen mal mübadelesi, milletlerarası ticaret; dünya tarihine «Endüstriyel Devrim» diye geçen büyük bir olayın hazırlanması için şartlar oluşturuşuyordu. Kuşkusuz bu devrimin oluşmasında bir çok faktör elberliği içindeydi; fakat bunlar arasında bilim ve teknolojik gelişmeyle sıkı sıkıya ilişkiliydi. Demir - çelik elde etmeğe çalışılırken tabii ki, kömür ocaklarındaki suların pompalarla boşaltılması için tekniği geliştirme zorunluşu hissedilecekti; buharla işleyen pompalar yapmak gerekliydi. Uzak ülkelere ulaşıp oralardan faydalanmanın bir bakıma biricik yolu, okyanuslara açılmaktı. Bu ise, gelişmiş gemiler yapmayı gerektiriyordu; vs. Bütün bunlar, ilmî araştırmalarla sağlanacaktı. İlk aşamada coğrafi keşiflerle başlayan iktisadî dinamizm, bilim alanında meydana gelen yeni buluşlarla coğrafi sınırları kat kat aşabilecek boyutlar kazanıyordu. İnsan zekasının, fizikî alemin esrarını çözmeğe başlayan yeni buluşları, maddeyi yeni şekillere sokacak imkânlar ortaya çıkarıyordu. Böylece ilim; idarî, iktisadî, askerî ve içtimâî gelişmeleri hızlandırırken, bunların gelişmesi de, ilmî hayatı canlandırıyor (44). Etrfata olup bitenlerden habersiz yaşayan Osmanlı, kısa zaman sonra bütün şartların değiştiğini, her bakımdan mevcut gücünün geçersiz olduğunu; adeta köşeye sıkıştırıldığını acı acı farkedecek, ama, faturası çok pahalıya mal olacaktır. (45).

43. Bk. E. Güngör, age., s. 45, 201 vd.

44. A. Yalçın, age., s. 411-3.

45. Özlü bilgi için bk. A. Yalçın, age., s. 413 vd.; Ahmed Debbaoğlu, İslâm İktisadına Giriş, İstanbul, 1979, s. 150 vd.

2— Yönetimdeki bozulma :

Daha önce işaret ettiğimiz üzere, medreselerin bozulması, idarî yapının bozulmasına neden olduğu gibi idarî bozulmalar da, medreselerin bozulmasına sebep olmuştur. Bunlardan yalnız birini, diğerinin sebebi olarak göstermek, sanırım, hatadan uzak olmaz (46).

İdarî kesimdeki aksaklıkların, memleketin diğer müesseselerinde de kendini göstereceği şüphesizdir. Onun için Osmanlı idaresindeki bozulmalar, devletin her müessesesinde olduğu gibi medreselerde de olumsuz rol oynamıştır. Herşeyden önce taht kavgaları, milleti, savaştan karşıt kutuplara bölmeğe sebep olmuştur (47). İç savaşın olduğu ülkede güvenlik de, iktisadî durum da bozulur; toplum huzursuz olur. Güven ve huzurun olmadığı, iktisadî buhranın at oynattığı bir ortamda ilim nasıl boy atabilir?

Yönetimdeki çözülmeye, padişahın tahta çıkıncaya kadar yaşadığı hayatın etkisi de söz konusudur. O, padişah olunca kadar her an öldürülme endişesiyle topluma kapalı hayat sürmesi sonucu, dış hayatı ve idarecileri şahsen tanıma fırsatını bulamamıştır. Dolayısıyla padişah olunca idarî inisiyatif, başkalarının eline geçmekte; neticede kısa aralıklarla çelişkili kararlar bile verebilmektedir. Böylesi bir idarenin, menfaatperestlerin, ihtirash insanlarının oyuncağı olacağı kaçınılmazdı. Nitekim öyle de olmuş ve bu hal, olumsuz kişiliğe sahip insanların nüfuz kazanmasına imkân sağlamış; bu nedenle iç huzursuzluklar, yanlış uygulamalar birbirini kovalamağa başlamıştır (48). Menfaat hırsı, öylesine gözü kör ve kulağı sağırdır ki, karşısına dikilen engel, ilim dahi olsa onu bile tepeleyip yok etmekten asla çekinmez, çekinmemiş de! Böyle bir ortamda elbette, sözgelimi, bir rasathane, kolayca yıktırılabilir; müsbet çığlıklar anında bastırılabilirdi!

Hızlı değişmelere ve gelişmelere sahne olan Batı'ya kapalı yaşayan Osmanlı, dünya çapındaki enflasyona karşı koyacak gücü yitirmişti, artık. Çare olarak parayı taşış edışı, gerek orduda, gerek medrese ehli arasında ve gerekse bütün memurlar arasında büyük huzursuzluklara neden oldu. Çünkü paranın değeri düştü-

46. Medreselerin gerileyişinde, idarî bozulmanın öncelikli etkisi iddiası için bk. H. Atay, age. s. 137 vd.

47. Bk. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, İstanbul, 1974, c. 2, s. 468.

48. H. Atay, age., s. 137 vd.

günden ücretler azalmış oluyordu. Halka da ağır vergiler konularak onların, evlerini, topraklarını, iş yerlerini terk etmelerine sebep olunmuştur. Bu toplu (total) çözüme, ilmi çareler aranmadığından, akılcı çözüm yolları ortaya konamadığından artık bundan sonra kamburlar, hızla üstüste binecektir (49). Mesela, daha önce Osmanlının hakimiyet kazanmasında en önemli faktörlerden biri olan nüfus (50). bundan böyle problem olacaktır. Evvelce dinamik bir unsur olan nüfus, artık çok kalabalıklaşmış ve muattal hale gelmiş; göçebeler grubu oluşmuştur. İdare, ma'kul ve ilmi çareler düşünmediğinden nüfusun problemliliği, günden güne büyümüştür.

Çiftbozanlığın artması, bir takım vazifelere atanabilme, memur olma, en azından karın doyurma gibi sebeplerle ve eğitim-öğretimin de parasız olması yüzünden 16. asır başlarından itibaren medreselerde kapasitenin çok üstünde aşırı bir yığılma oldu (51). (Medreselerde gerçekten ilim zihniyeti zayıflamamış olsaydı, bu yığılmaya engel olamaz mıydı? Bu insanlar, oralarda barınabilirler miydi?) Medreselerde kapasitenin üstünde ehliyetsiz talebelerin birikmesi, ilimde kalitenin düşmesine sebep olmuş. Zira bu kadar öğrenciye liyakatlı müderris bulmak mümkün olmadığından ehliyetsizlerin görevlendirilmesine başlanmış. Öğrencilerin kaldıkları imaretlerde de haddinden fazla birikme olduğundan oralarda ders çalışma imkânları yok denecek kadar azaldığı gibi, iase ve ibate şartları da bozulmuş ki, bu da, öğrenci isyanlarına, onların kanun ve nizamla karşı gelmelerine sebep olmuştur (52). Hatta zamanla memleket sathında çıkan isyanlara öğrenciler de katılmışlar (53). Bunun yanında medrese öğrencileri arasında ah-laksızlığın da yaygınlaştığını; haram olan bir takım davranışlarının arttığını-esefle-müşahade ediyoruz. Hem de ta 16. asırlardan itibaren (54). Bu vakıa, keyfiyet düşünce kemiyetçe çokluğun yarar sağlamadığını ne güzel ispatlıyor!

49. Bu dönemdeki gelişmeler, çözümler için bk. A. Yalçın, age., s.351 vd.; Kitab-ı Müstetâb, Nşr. Yaşar Yücel, Ankara, 1974, s. VIII-XI (Y.Yücel'in Giriş yazısı); M. Akdağ, T.H. Dirlik ve D. Kavgası, s. 489 vd.

50. A. Yalçın, age., s. 265 vd.

51. Bk. M. Akdağ, T.H.D. ve D. Kavgası, s. 154. Bu yığılmanın ekonomik sebepleri için ayrıca bk. M. Akdağ, T.İ. ve İct. Tarihi, c. 2, s. 457 vd.; H. Atay age., s. 138 vd.

52. Bk. Y. Yücel, age., s. VIII.; H. Atay, age., s. 138 vd. C. Baltacı, age, s. 64-5.

53. Y. Yücel age., s. XI-XII.; H. Atay, age., s. 139 vd.

54. Ğasb, katl, zina, livata gibi.. M. Akdağ, T.H.D. ve D.K., s 163-7, 172,176, 491.

Medreselerdeki birikim, mezunların istihdamı meselesini de beraberinde getirmiş. Çare olarak, öğretim süreleri yeniden düzenlenerek daha kısa zamanda hem öğrencilerin mezun olmaları hem de müderrislerin terfi etmeleri sağlanmış. Bu da, medreselerde hazımsızlık ve ezberciliğe sebep olmuştur (55). Bunların her biri, medreselerde ilmin daha hızla yok olmasına yardım eden unsurlardandı.

Medreselerde fazla öğrenci birikince eğitim - öğretim, tekrar camilere kaydırılarak, oralar yatakhâne haline getirildi. Camilerde de pedagojik açıdan uygun ders yapma imkânları, daha elverişli olmadığından ilmi seviye gitgide düştü (56).

Osmanlı, merkeziyetçi bir idari yapıya sahipti. İdaredeki merkeziyetçilik, ilim alanında da söz konusuydu. En büyük ilmi merkezler, İstanbul, Bursa, gibi idari merkezlerde idi. Bu merkezçiliğin faydaları olmakla beraber zararları da olmuştur. İşte başlıcaları :

a— Merkeze çok uzak olan yerlerde çok zeki, hevesli, enerji dolu gençlerin merkeze gitme imkânları olmadığından sönüp gitmişlerdir.

b— Memleket sathına ilim merkezleri yayılıyorsa, bu merkezler arasındaimmî bir rekabet oluşacaktır. Her merkez, kendi şart ve imkânlarına göre başka yönlerde gelişme havası oluşturacaktır.

c— Merkezdekiler, oradan ayrılmak istemezler. Haliyle onlar, sonra gelenleri çekemezler. Öncekilerin idare ile dostlukları olduğundan kendilerine ve çocuklarına bir takım haksız mevkiler ve rütbeler temin ederek ailece kök salmayı ön plana alabilirler (57).

d— Yüksek tahsilin merkezde oluşu, büyük alimlerin, oraya gitmesini teşvik ettiği gibi öğrencilerin de oraya akın etmelerine sebep olacaktır. Neticede ise, ikamet, yiyecek ve hoca bulma problemlerinin doğacağı kesindir (58).

Medreseler, evvelce devletin müdahale ve sorumluluğundan uzak bağımsız öğretim kurumları idiler. Zira hemen hepsi, vakfa bağlıydılar. «Başlangıçta güçlü olmaları, evvela vakfa bağlı olma-

55. Bk. Y. Yücel, age., s. VIII; C. Baltacı, age., s. 65.

56. H. Atay, age., s. 168.

57. Ulema arasındaki çekememezliklerin olumsuz etkileri de azımsanamaz.

58. Bk. H. Atay, age., s. 136-7.

larından, sonra devletin dışında, yani siyasî otoritenin kontrolünden uzak bulunmalarından ileri geliyordu. Devlet güçlü, toplum istikrarlı ve vakıflar gerçek görevi yerine getirip sağlam kaldığı müddetce, eğitim müesseseleri ilimle uğraşabilmişler ve Osmanlı toplumuna hizmet verebilmişlerdir.

Fakat XVII. yüzyıldan itibaren devletin zayıflamaya, sosyal ve ekonomik düzenin bozulmaya başlamasıyla evvela vakıf müessesesi sonra da ona bağlı eğitim ve öğretim sistemi çökmeye yüz tutmuştur. «Şöyleki : Osmanlı düzeninin bozulmasıyla fertler, kendilerini emniyet içinde hissetmemeğe, istikbâllerinden endişe etmeğe başladılar. Bunun sonucu geleceklerinden emin olmayan şahıs ve aileler, kendi mülklerini, - aslına uygun şekilde : Allah rızasını gözeterek umumun menfaati için değil de-kendi geçim kaynaklarını garanti etmek maksadıyla, özel şartlarla vakf ederek vakıflar kurdular. Böylece vakıf müesseseleri hedefinden saptırılıp bozulunca onu bağlı medreseler de bozulmuş oldu. Vakfın kurucusu tarafından, liyakatlı olanlar değil de - akrabalar, medreseye hoca tayin edildiği gibi okunacak dersler dahi belirlendi. Her türlü yeni ve müsbet düşünceye kapılar kapatıldı. Artık «medrese, ilim yapılan yer olmaktan çıkarak, ilim tarihi okutulan, eskinin tekrar edildiği yer haline geldi.» (59).

Sosyal yapısı iyice sarsılmış olan Osmanlı toplumunda rüşvet, adam kayırma... gibi çirkinlikler yaygınlaşıyordu. İltimas ve rüşvet, haliyle medreseye de girdi. Zâdeganlık imtiyazı doğdu. Bu sayede müderrislik, ekmeğ kapısı haline getirildi. Artık ilim aşkı, yok olmağa yüz tuttu. Ulema-zâdeğân sınıfının doğması, elbette ilmi seviyeyi düşürecektir. Bu mecraya girilince, tabii ki ilmiyeye ait Kanun, Talimat ve gelenek çiğnenecekti. Bundan böyle liyakat değil, soy-sop ölçü olacaktı ve olmuş da. Neticede medreseler ilimden başka her şeyle uğraşan insanlarla dolmuş; bunlar, medresenin yıkımını daha da hızlandırmışlardır. Bu hâl, ilmi rekabeti yok etti. Bütün müderrislik kadroları-istikbaldekiler de dahil-doldurulmuş olduğuna göre, ehliyetli olan değil de torpilli olan tayin edildiğine göre... daha kim, liyakat kazanarak müderris olmak için çalışır (60).

59. Bk. B. Kodaman, age., s. 10-11.

60. Bk. H. Atay age., s. 148 vd.; C. Baltacı, age., s. 68 vd. Hiç medreseye devam etmeden maaş alan hocalar da var. H. Atay, age., s. 157 vd.

«Nihayet, medrese ilimle, yani esas göreviyle uğraşmayan her eğitim ve öğretim müessesesi gibi, siyasetle meşgul olmaya başladı ve arkasından da siyaset medreseye girdi. Bu durum, medreseye muhtariyetini kaybettirdi ve onu siyasetin emrine soktu. Müderrisler yani ulema sınıfı, maddi ve siyasi menfaatler elde etmek için ilmi, sanatı ve medreseyi vasıta olarak kullandılar. Medrese ilim yuvası olmaktan, müderrislik ve hocalık meslek olmaktan çıktı. Bu şekilde çöken medrese, kendisiyle birlikte devleti ve toplumuda çöküşe sürükledi. Medrese, bu durumu hiç farketmediği gibi, fark edenlere de fırsat vermedi. Ne kendini yenilemeye teşebbüs etti ne de kendi dışında bir yeniliğe, değişikliğe fırsat tanıdı.» (61) (Hala gıpta ile ve saygıyla anılan medreselerin, daha sonra İslâm adına, İslâm'ın benimsemeyeceği tavırlar takınır hale gelmesi meselesi, üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir konu olsa gerek. Acaba bu durumun arkasında bir ard niyetin, bir hiyanetin parmağı da olabiliyordu?).

Bozulan medrese düzenini ıslah etme gayretleri gösterildi. Ne var ki bütün bu ıslahat faaliyetleri, öze inmediğinden ve metod-suz yapıldığından dolayı beklenen neticeyi veremediler (62). Medrese, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkmasıyla (3.3.1924). arka-da bizler için çok önemli dersler bırakarak tarihe karıştı. Tarihi, hasenat ve seyyiatıyla, olduğu gibi, çarpıtmadan ortaya koyup ondan gerçekten ibret alma yiğitliğini göstermek, mutlaka ulaşma-mız icab eden bir husus olsa gerek!

61. B. Kodaman, age., s. 12.

62. Medreselerin İslahı konusundaki gayretler için bk. H. Atay, age., s. 174 vd.; M. Turan, ag teksir, s. 80 vd.